

ZEMAHŞERİ'NİN EL-KEŞŞAF TEFSİRİ ÖZELİNDE MÜŞÂKELE ÜSLÛBU

Adnan ARSLAN*

Öz

Lafız ve mana bakımından mu'ciz bir beyana sahip olan Kur'an, indirildiği Arap dilinin edebi sanatlarını en yüksek bir üslupta kullanmıştır. Bu anlatım üsluplarından birisi de müşâkeledir. Cahiliye şiirinde de kullanılan ve ifadede aynı lafzın farklı anlamlarda kullanılmasına imkân vererek ifadeye estetik değer katan bu üslup Kur'an'da da yerini almıştır. Erken dönem belâgat ve tefsir kaynaklarında farklı lafızlarla ifade edilmesine karşın nihayet "müşâkele" ile kavramlaşan bu üslup, bazı "müşkil" ayetlerin İslam akidesine uygun düşecek şekilde anlaşılmasında yararlı olmuştur. Bu sanatı "müşâkele" kavramı ile kullanan müfessirlerden biri de Zemahşerî'dir. Telifi olan "el-Keşşâf" tefsirinde bazı ayetlerin yorumunda bu sanatı kullanmıştır. Bu araştırma el-Keşşâf tefsiri özelinde Zemahşerî'nin "müşâkele" üslubunu nasıl kullandığını ortaya koyacaktır. Giriş bölümünde müşâkele üslubuna dair literatür taraması yapılacaktır. Bir sonraki bölümde ise müfessirler tarafından "müşâkele" bulunduğu ifade edilen ayetlerin el-Keşşâf tefsirinde nasıl değerlendirildiği incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Arap dili belâgati, tefsir, müşâkele, Zemahşerî, el-Keşşâf

The Style Of Mushakale In The Tafsir Of Kashshaf For Zemahsheri

Abstract

The Qur'an, which has a word of wisdom in terms of meaning has used the literary arts of the Arabic language in the highest style. One of these narrative styles is also mushakale. This style, which is used in the poetry of poetry and which adds aesthetic value to the expression by allowing the same lyrics to be used in different meanings, also takes place in the Qur'an. This style, which was conceived of in the early periodic a land tafsir sources, although it was expressed in different words, was finally conceived by "mushakale", which helped to understand some of the "compliant" verses in accordance with Islam. Zemahsheri is one of the commentators whouse this concept with the concept of "mushakale". He used this art in the interpretation of someverses in the interpretation of "al-Kashshaf," which is his tafsir, and made his interpretation accordingly. This research will study "mushakale" style, especially in the al-Qashaf. In the introduction, literature review will be conducted on the style of the mushakale. In the next chapter, it will be examined how the verses expressed as "mushakale" by the commentators are evaluated in the al-Kashshaf commentary.

Keywords: Arabiclanguagerethoric, tafsir, mushakale, Zamahshari, al-Kessaf

Giriş

Sözlük anlamı "benzeme" merkezli anlamlar örgüsü olan **شكّل** fiilinin mufâale bâbindan gelen **مشاكله**, kök fiile kattığı müşâreket "işdeşlik" ile iki şeyin "bir-birlerine karıştırılacak derecede" benzer olmaları anlamına gelmektedir.¹ Bir

*Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, adnan.arslan@bilecik.edu.tr

¹ Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahman el-Ferâhidî, *Kitabu'l-ayn*, tahk.: Mehdi el-Mahzûmî, (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-' Arabî, ts.): "şkl" md.

belâgat kavramı olarak müşâkele;“*Sohbet esnasında açıkça geçen (tahkîkî) veya lafzı olmadığı halde anlaşılan (takdîrî) bir şeyi gayrın lafzıyla zikretme*”dir.² Tâhiru'l-Mevlevî müşâkeleyi “*Bir fi'lin başka kelimelerle mürekkeb ve mükerrer olarak irâdî*” şeklinde tarif etmiş³ ve müşâkelenin “aynı lafzın farklı anlamda tekrar edilmesi” yönündeki kullanımına itibar etmiştir. Kavrama açıklık getirmek için verdiği örnek, Arap edebiyatı örneklerine benzerlik arz etmektedir:

“Seni ol rütbe sever kıskanırım kim güzelim
Kimsenin yâdına gelmezdin elimden gelse”

Bu beyitte *yâdına gelmezdin* ve *elimden gelse* ifadelerinde geçen “gelmek” mastarı; ilkinde hatırına gelmezdin, ikincisinde muktedir olsam, yapabilsem manalarında kullanılmakla müşâkeleye örnek olmaktadır.

Dilbilimciler tarafından, lafız ve mana bakımından söze estetik katan sanatlar “bedî'/muhasinât-ı kelâm” çerçevesinde ele alınan “müşâkele”nin, aslında “*fitrattan gelen bir üslup*” olduğu ifade edilmiştir.⁴ İnsanın, konuşmaya başladığı günden itibaren kelimeleri kendince bir nağme ile söylemeye çalışması kabilinden, bir ömür boyu bu nağmeli üslubu kullanmaya eğilimli olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu nağmeli üslubu edinmek için bir edebiyatçı olmaya da gerek yoktur. Konu ile ilgili araştırması olan Ateş, bu sanatın kasıtlı bir söz sanatı olmaktan öte, fıtratla olan ilişkisini ortaya koyarak Türkçemizden şu örneği vermektedir:

“Misafirlikte yaramazlık yapıp annesine gülen çocuğa annesinin; 'Sen gül bakalım! Eve gidince ben de sana güleceğim' demesi (müşâkeleye örnek olarak) verilebilir. Annenin sözünde geçen ikinci gülmenin bildiğimiz anlamda bir gülme olmadığı; çocuğun gülmesine verilecek cezayı ifade ettiği aşikârdır.”⁵

² Kazvîni, Ebû'l-Meali Celeleddin el Hafîb, *el-Îzâh fi ulûmi'l-belağat: el-meânî ve'l-beyân ve'l-bedi'*, (Beyrut: Dâru ihyai'l-ulum, 1998), 327. Çeviri, konu ile ilgili makalesi olan Hasan Tefvik Marulcu'ya aittir. Hasan Tefvik Marulcu, “Kur'an'da Edebî Bir Üslup Olarak Tehekküm Ve Müşâkele – Kelâm Açısından Bir Değerlendirme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29 (2017): 329.

³ Tahiru'l-Mevlevî, *Edebiyat Lugatı*, (İstanbul: Enderun Kitapevi, 1994), 111.

⁴ Bâsim Muhammed İbrâhim, “Belâgatü'l-müşâkelefi'l-Kurâni'l-Kerîm”, *Mecelletu'l-feth*, 32 (2008): 1.

⁵ Avnullah Enes Ateş, “Bir Tercüme Problemi Olarak Kur'an'da Müşâkele Üslubu”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1 (2017): 111.

İfadede “aynı lafzın iki farklı anlamda kullanılması” olarak özetlenebilecek “müşâkele” sanatının örneklerini Arap şiirinde ve hadislerde görmek mümkündür. Ebû Saîd el-Mahzûmî’ye ait olan *حَدِّقِ الْأَجَالَ أَجَالَ وَالْهَوَىٰ لِلْمَرْءِ قِتَالٌ* beytinde, şekil benzerliği olan iki kelime farklı anlamlarda kullanılmıştır. İlk *الأجال* inek sürüsü anlamında iken ardından gelen *الأجال* Türkçemize de geçmiş olan “ecel, ölüm, akıbet” anlamında kullanılmıştır.⁶ Hz. Peygamber’in “*إن الله لا يَمَلُّ حتى تَمَلُّوا*” “Siz sıkılmadıkça Allah da sıkılmaz” hadisinde de⁷ “müşâkele” üslubu olduğu belirtilmiştir. Hadisin lafzında kullanılan ikinci *تَمَلُّوا* “sıkılma”, kulun ibadetten gerçek manada sıkılması, bıkması iken ilk *لا يَمَلُّ* ise, “Allah’ın yapılan ibadetlere sevap ve fazilet vermeyi kesmeyeceğini” ifade etmekle müşâkele üslubuna örnek gösterilmektedir.⁸

Arap şiiri ve hadislerde başvurulan bir üslup olan müşâkele, Kur’an-ı Kerim’de de kullanılmıştır. Allah’ın “tuzak kurması, alay etmesi, hayâ etmesi” gibi ifadelerde kendini gösteren müşâkele sanatının Kur’ân’daki kullanımlarına dair ilahiyat ve İslami ilimler fakültelerimizde pek çok akademik çalışma yapılmıştır. Konu ile ilgili kapsamlı ve yeterli olduğunu düşündüğümüz bu çalışmalara burada atıfta bulunduktan sonra, araştırmamıza esas olan Zemahşerî’nin, el-Keşşâf tefsirindeki müşâkeleye konu olan ayetlere yaklaşımı araştırılacaktır.

Selahattin Yılmaz, *Kur’an’da Müşâkele Sanatı*, (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2012).

İsmail Durmuş, “Müşâkele”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*(Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32: 154-155.

Hasan Tevfik Marulcu, “Kur’an’da Edebî Bir Üslup Olarak Tehekküm Ve Müşâkele – Kelâm Açısından Bir Değerlendirme-”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29 (20174)

Veysel Güllüce, “Kur’an-ı Kerim’de Allah’a Müşâkele Yoluyla İsnad Edilen İfadelerin Değerlendirilmesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25 (2006).

Avnullah Enes Ateş, “Bir Tercüme Problemi Olarak Kur’an’da Müşâkele Üslubu”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (2017/1).

⁶ İbrâhim, “Belâgatü’l-müşâkele fi’l-Kurâni’l-kerîm”, 2. Türkçemizde sevgilinin gözü güzellik bakımından “eşek gözü”ne benzetildiği gibi bu beyitte şair, sevgilisinin göz bebeğini ineğin gözüne benzetmekle istiare sanatı yapmıştır. Sevgilinin simsiyah gözbebeği bakanı canından etmiştir. Lafızca aynı olan iki kelime aynı beyitte farklı anlamda kullanılmakla müşâkele sanatına örnek olmaktadır.

⁷ Buharî, İmân, 32.

⁸ Veysel Güllüce, “Kur’an-ı Kerim’de Allah’a Müşâkele Yoluyla İsnad Edilen İfadelerin Değerlendirilmesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25 (2006): 45.

Adem Yerinde, “Dil ve Belâgat Yönünden Ebussuûd Efendî'nin Tefsiri İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm -Müşâkele Sanatı Örneğinde-”, *Usûl İslam Araştırmaları*, 26 (Temmuz-Aralık 2016).

Mehmet Soysaldı, “Kur'an-ı Kerim'de Müşâkele Sanatı”, *İslami Araştırmalar*, 28/1 (2017).

Zemahşeri'nin El-Keşşaf Tefsirinde Müşâkele

Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Cârullâh ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), Arap dili ve edebiyatına olan derin vukûfiyetini telifi olan “el-Keşşaf” tefsirinde göstermiş, kendisinden sonra gelen hemen hemen tüm müfessirleri etkileyecek üslupta bir eser ortaya koymuştur.⁹ Edebi bir söz sanatı olarak Arap şiirinde eskiden beri mevcut müşâkele üslubunu tefsirde bir kavram olarak ilk kullanan müfessirin Zemahşerî olduğu ifade edilmektedir.¹⁰ Bu bakımdan tefsirinde “müşâkele” üslubunun araştırılması önem arz etmektedir

Söz konusu “müşâkele” olduğunda Kur'an'da ilk akla gelen ya da dikkat çeken, Bakara sûresindeki **اللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهٖم** ile başlayan ayettir.¹¹ Bu ayetten önceki ayette, Medine dönemi münafıklarının ikiyüzlü tutumu tasvir edilmektedir:

“İnananlara rastladıkları zaman, 'İnandık' derler; Şeytanlarıyla (münafık dostlarıyla) baş başa kaldıklarında, 'Biz şüphesiz sizinleyiz, onlarla sadece alay etmekteyiz' derler.”¹²

Münafıkların alaycı hallerinin tasvirinin yapıldığı bu ayetten sonra gelen **اللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهٖم** ayeti ile Allah, onların istihzâlarına “istihzâ” ile karşılık vereceğini bildirmektedir.¹³

Burada Zemahşerî, “Allah'ın onlarla istihzâ etmesinin” nasıl mümkün olabileceğine dair bir soruya yer vermiştir. Zira lügat anlamı “eğlenmek, alay

⁹ Ateş, “Keşşâf'ta Temrîz Siygalarnın Kullanımı”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 62 (Kış, 2017): 230.

¹⁰ Adem Yerinde, “Dil ve Belâgat Yönünden Ebussuûd Efendî'nin Tefsiri İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm -Müşâkele Sanatı Örneğinde-”, *Usûl İslam Araştırmaları*, 26 (Temmuz-Aralık 2016): 251.

¹¹ Bakara 2/15.

¹² Bakara 2/14.

¹³ Kur'an'da istihzâ kavramı hakkında ayrıntı için bkz: Tuncay Tan, *Kur'an-ı Kerim'de İstihza Kavramının Semantik Analizi*, (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2007).

etmek" olan "istihzâ",¹⁴ başka ayetlere göre cahillerin işidir.¹⁵ Bu soruya cevaben Zemahşerî, istihzâ ile istihzâ fiilini yapan kişinin amacı üzerinde durmuştur. Başkaları ile alay eden kişinin amacı, alay edilen kişiyi küçümsemek ve hakaret etmektir; onu hafife almak ve onurunu kırmaktır.

Burada Kur'an'ın münafıkları hafife alarak onların onurlarını kırıcı üslubu, "tehekküm"dür. Bu üslubun diliyle onlarla alay edilmekte ve onların istihzâsına karşılık istihzâ edilmektedir.

Zemahşerî, "Allah'ın istihzâ etmesi"nin keyfiyeti hakkında kendisinden önce söylenen kavillere yer vermiştir. Bu kavillerden birine göre "münafıkların istihzâsının cezası olarak" istihzâ zikredilmiştir.¹⁶ Bu kavli destekleyen, "kötülüğün cezasının yine bir kötülük" olduğunu bildiren ayettir.¹⁷ Zira bu ayette zikredilen kötülüğün cezası yine bir kötülük olmayıp aslında adalettir. Bu, Zemahşerî'nin kayda değer bulduğu bir görüştür. Müfessirler tarafından tercih edilen bu görüşü zikrettikten sonra Zemahşerî kendi görüşüne yer vermektedir.

Burada Zemahşerî, onların istihzâsına mukabil Allah'ın "istihzâsı"nın keyfiyetini izah etmek için meseleyi nahvî bir bilgiyle ilişkilendirmektedir. Allah'ın istihzâsına dair olan ayet, münafıkların istihzâsından bahseden bir önceki âyete atfedilmemiştir. Hâlbuki burada birbiriyle anlam bakımından irtibatlı iki cümle söz konusudur. Zemahşerî'ye göre mana bakımından ilişkili iki cümlenin birbirlerine atf ile bağlanmamış olması, Allah'ın istihzâsı hakkında fikir vermektedir. Matufun aleyh yerine istinaf cümlesinin getirilmiş olması ifadeye son derece edebi zenginlik katmıştır. Onların Müslümanlarla istihzâ etmelerinden sonra Allah, onlarla öyle bir "istihzâ" edecektir ki bunun ne bir dengi ne de bir mukabelesi bulunacaktır. Atf, iki cümle arasında mana yönünden bir münasebet olduğu zaman uygundur. Zira belâgat kaidesince atfın iki tarafı (Ma'tûf/ma'tûf aleyh) arasında bir iştirak olmalıdır.¹⁸ Dolayısıyla onların istihzâsı ile Allah'ın istihzâsı arasında herhangi anlam ilişkisi yoktur. Kıyaslanamayacak derecede aralarında bir fark vardır. Zira Allah'ın istihzâsı, başlarına inecek "belalar" ve maruz bırakılacakları "tahkir"dir.

¹⁴ İbni Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrerem, *Lisanu'l-Arabi'l-muhit*, (Beyrut: Dâru's-sadr,1994), 1:183; Zebîdî, Muhibbuddin Ebi Feyyaz es -Seyyid Muhammed Murtezâ el -Haseni'l-Vâsitiyyi, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmus*, (Beyrut: Dâru'l-fikir, 1994), 1: 285.

¹⁵ Bakara 2/67,72,73.

¹⁶ Mâturîdî, İmam Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, haz. Mücdi Bâsellum, (Beyrut: Daru'l-kutubi'l-ilmiyye, 2005), 5: 420.

¹⁷ Şûrâ, 42/40.

¹⁸ Sibeveyhî, Ebu Bişr 'Amr b. Osman b. Kanber, *el-Kitâb*, nşr. Abdüsselam Hârûn, (Kahire: Mek-tebetü'l-hancî, 1982), 1:438.

Allah'tan onlara gelen bela ve zilletin karşılaştırılması mümkün değildir ki bu yüzden cümle ma'tûf değil, müstenife olarak getirilmiştir. Ayrıca Müslümanların kendileri ile istihzâ eden bu insanlara karşılık vermelerine de lüzum olmadığına ayet işaret etmektedir. Zira onların istihzâsı karşısında Müslümanları savunan, istihzâsı ile karşılık veren bizzat Allah'ın kendisidir.¹⁹

Görüldüğü gibi müfessirler tarafından çoğunlukla müşâkele üslubu ile izah edilen bu ayette²⁰ Zemahşerî, meseleyi tehekküm bağlamında ele almış ve onların istihzâsına karşılık Allah'ın istihzâsının bir tehekküm olduğunu belirtmiştir.²¹

Zemahşerî aynı şekilde bazı müfessirler tarafından "müşâkele" ile izah edilen bir kısım kullanımları, bu sanatla izah etmeye ihtiyaç görmemiştir. Onun bu yaklaşımı, ifadenin çağrıştırdığı anlamı Allah'ın şanına yakışmayacak türden görmemesi ile ilgili olabilir. Örneğin, bazı tefsirlerde "Allah'ın tuzakları bozması" şeklinde tefsir edilen *وَمَكْرَ اللَّهِ* ayetini²² Zemahşerî, müşâkele sanatı çerçevesinde tefsir etmeye gerek duymamıştır. Bunun sebebinin *مكر* kelimesinin sözlük anlamının Allah'ın şanına yakışmayacak mutlak bir kötü anlam taşımaması ile ilgili olabilir.²³ Bu ayette Zemahşerî, Allah'ın Hz. İsa'ya (a.s.) suikast niyetiyle gelen Yahudilere, İsa'yı (a.s.) göğe yükselterek ve ona kasteden kişinin üzerine bir benzerlik atarak onlara tuzak kurduğunu ifade etmiştir.²⁴ Buna göre Allah'ın *مكر* ve *كيد* sahibi oluşu bu ayetlerin bağlamı çerçevesinde onun zatına yakışmayacak sıfatlardan değildir.

Aynı şekilde Enfâl sûresinde geçen "Onlar tuzak kuruyorlar; Allah da tuzak kuruyor" ayetinde onların "mekr"inin tuzaklarını gizlemeleri olduğu gibi Allah'ın "mekr"inin de onların başına ansızın gelecek bir belayı onlardan gizlemesi şeklinde tefsir etmiş; "mekr"i hakiki manasıyla Allah'a isnat etmekte bir sakınca görmemiştir.²⁵

¹⁹ Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-El-Keşşâf an hakâiki't-tenzil ve uyûni'l-akâvîl fi vucûhi't-te'vîl*, (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2003), 1: 74.

²⁰ Ayette yer alan istihzâyı müşâkele üslubu ile izah eden müfessirlerin görüşleri hakkında bkz: Yılmaz, *Kur'an'da Müşâkele Sanatı*, 25.

²¹ Tehekküm ile müşâkele üslubunun birbirlerine mezc olmuş söz sanatları olduğu bilinmektedir. Tehekküm üslubu hakkında ayrıntı için bkz: Kadir Kınar, "Edebiyatta Terzinme/Üslûbu't-Tehekküm Sanatının Arap Dili Ve Edebiyatında Bazı Örnekleri", *Bilimname*, 30/1 (2016): 9-26.

²² Âli İmrân, 3/54.

²³ *سخرية* gibi kullanımların Allah hakkında eğlence, oyalanma ve abesle iştilgal anlamında kullanılamayacağı açıktır. Ancak bazı müfessirler bu kelimelerin adalet, intikam ve ceza bağlamında Allah'a isnad edilmesinde bir sakınca olmadığını belirtmişlerdir. İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İmâduddîn, *Tefsîru'l-Kurâni'l-azîm*, tah: Sâmî b. Muhammed es-Selâme, (Beyrut: Dâru Taybe, 1999), 1: 184.

²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 359.

²⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 209.

Ancak Zemahşerî'nin aynı fiilin "mekr", başka bir sûrede hakiki manasında kullanılmasını hoş görmediği anlaşılmaktadır. Neml suresinde geçen "onlar tuzak kurdu; biz de bir tuzak kurduk" mealindeki ayette²⁶ onların "mekr"inin Salih (a.s.)'ı öldürmek için kurdukları gizli plana işaret ederken, Allah'ın "mekr"inin ise onların farkına bile varmayacakları bir yerden helak edilmeleri olduğunu ifade etmiş ve aynı kelimenin ikinci anlamının "istiare" bağlamında kullanıldığını belirtmiştir.²⁷

Başka bir örnek; sözlük anlamı "unutmak" olan نسي fiilinin kullanımı hakkındadır. Fiilin bu anlamda Allah'a izafe edilmesi mümkün değildir. Zira Allah'ın nisyan ile malûl olamayacağı, ilminin dışına hiçbir şeyin çıkamayacağına delalet eden âyetler bulunmaktadır.²⁸ Ancak kâfirlerin Allah'ı bu dünyada unutmalarına ceza olarak kendilerinin de Allah tarafından "nisyan"a maruz bırakılacaklarına dair ayetler de mevcuttur.²⁹ Müfessirler tarafından müşâkele çerçevesinde değerlendirilen bu ifadeleri³⁰ Zemahşerî, unutmama fiilinin sonucunda yapılan muamele ile kendilerine muamele edileceği şeklinde tefsir etmiştir. Bir efendi kölesini hayır ve ihsanda nasıl unutup mahrum bırakıyorsa, Allah da o inkârcıları ahirette hayır ve ihsanından öyle mahrum edecektir. Anlaşılan burada Zemahşerî, Allah'ın nisyanını onların nisyanına bir ceza olarak görmüştür. İnkârcılar nasıl ki bu hayatta kendilerini yaratan ve rızıklarını veren Allah'ı inkâr ederek unutmuşsa, Allah da onları bu fiillerinin bir cezası olarak diğer âlemde rahmet ve ihsanından mahrum bırakacaktır.³¹ Onlar ibadeti terk ettiği gibi Allah da onları azap içerisinde bırakıp terk edecektir.³² Onların akıbeti düşünmeyi terk etmelerine mukabil Allah da onları rahmetinden yoksun bir şekilde yüzüstü bırakacaktır. Müşâkele yerine "mukâbele" kavramıyla ifade edilen "nisyan" onlar için bir cezadır.³³

Zemahşerî, Secde sûresindeki bu nisyanın tefsirinde, Bakara sûresinde geçen Allah'ın "istihzâsı" tefsirine benzer bir yaklaşım sergileyerek "nisyan"ın filolojik tahliline yer vermiştir. Bakara sûresinde, münafıkların Müslümanlarla alay etmeleri tasvir edilmiş, hemen sonrasındaki âyette de "istihzâ" atıfsız, istinaf cümlesi şeklinde Allah'ın zatına izafe edilmiştir. Bu Allah'ın istihzâsının ne kadar şiddetli olduğunu ve onların başına gelecek kıyası mümkün

²⁶ Neml, 27/50.

²⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3: 361.

²⁸ Tâhâ, 20/52.

²⁹ A'raf, 7/51; Câsiye, 45/34; Secde, 32/14.

³⁰ Kur'an'da nisyan kavramı hakkında ayrıntı için bkz: İsmail Karagöz, "Kur'an'da Nisyan Kavramı", *Diyanet İlmî Dergi*, 33/3 (1997).

³¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 104.

³² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4: 286.

³³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3: 495.

olmayan bir cezayı ifade etmek içindir.³⁴ Secde sûresinde de benzer bir değerlendirmede bulunmuş, onların nisyanını zikrettikten sonra atıfsız, müstenife cümle ile onların başına gelecek olan “nisyan”ın zikredilmesinin, onların isyanlarına mukabil bir “intikam” olduğunu vurgulama maksatlı olduğunu belirtmiştir.³⁵

Burada Zemahşerî, diğer örneklerde olduğu gibi nisyani doğrudan Allah’a nispet etmemek için “müşâkele” kavramını kullanmamıştır. Hâlbuki buradaki kullanım da müşâkele sanatı çerçevesinde değerlendirilebilirdi. Görünen o ki Zemahşerî, burada müşâkele kavramı ile meseleyi izah etmek yerine “nisyan”ın diğer bir anlamı olan “terk etmek” ile açıklamayı tercih etmiş bulunmaktadır. Zemahşerî’nin bu yaklaşımı kendisinden yaklaşık bir asır önce yaşamış Şerif Murtaza’nın “Allah’ın nisyani” konusundaki yaklaşımına benzemektedir. Şerif Murtaza da Zemahşerî gibi “nisyan”ı terk etmek anlamında tefsir etmiş ve bir Arap şiiri ile istişhatta bulunmuştur.³⁶

Benzer diğer kullanım ise Hz. Nuh (a.s.)’in gemisini inşa ederken kavminin kendisi ile “Peygamberlikten marangozluğa mı atıldın?” diyerek alay etmelerine dairdir. Bu ayette Hz. Nuh (a.s.) onlara hitaben **فَإِنَّا نَسْخَرُ مِنْكُمْ كَمَا تَسْخَرُونَ** “sizin bizimle alay ettiğiniz gibi biz de sizinle alay edeceğiz” demiştir.³⁷ Bazı müfessirler burada bir peygamberin “alay etmesini” onun peygamberlik vazifesindeki ciddiyeti ile örtüşmediğini düşünerek burada müşâkele sanatının bulunduğu ifade etmişlerdir. Araştırmacılara göre müfessirlerin bu yaklaşımı “alay etmeyi” peygamberliğe yakıştırmamaları ile ilgilidir. Bu itibarla ayette kastedilen hakiki anlamda bir “alay” değildir.³⁸

Zemahşerî ise, Hz. Nuh (a.s.)’in kavminin kendi ile alay etmelerine mukabil gelecekte onlar ile alay etmesinin onun peygamberliğine bir nakisa olmayacağı düşüncesindedir. Zira Zemahşerî, konu ile ilgili ayetin tefsirinde “Sizin şu anda bizimle dalga geçtiğiniz gibi, biz de siz dünyada boğulurken ve ahirette Cehennemde yanarken alay edeceğiz” yorumunda bulunmuştur.³⁹

سخر fiilinin peygambere nispet edilmesinde bir sakınca görmeyen Zemahşerî’nin aynı fiilin Allah’a nispet edilerek kullanılmasını hoş görmediği anlaşılmaktadır. “Alay etmek, eğlenmek” anlamına gelen bu fiilin⁴⁰ Tevbe

³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 74.

³⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3: 495.

³⁶ Şerif Murtazâ’nın ibn Arefe’ye nispet ettiği **“ولم أك عند الجود للجود قاليا ولا كنت يوم الروح للطنع ناسيا”** (İhsan zamanında ihsanı künyacak değilim. Savaş gününde de yaralamayı terk edecek değilim.” şiirinde geçen “nisyan” terk etmek, bırakmak anlamındadır. Şerif Murtaza, *Emâli*, (Beyrut: el-Mektebetu’l-asriyye, 2004), 2:114.

³⁷ Hûd, 11/38.

³⁸ Ateş, *Bir Tercüme Problemi Olarak Kur’an’da Müşâkele Üslubu*, 116.

³⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 378.

⁴⁰ İbniManzur, *Lisanu’l-Arabî’l-Muhit*, 4: 352; Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, 6: 506

sûresinde Allah'a isnat edilerek kullanıldığı *سَخَّرَ اللَّهُ مِنْهُمْ* ayetinin⁴¹ tefsirinde Zemahşerî, Bakara sûresinde geçen *اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ* ayetine atıfta bulunmuştur.⁴² O halde buradaki *سَخَّرَ اللَّهُ* ile kastedilen onların Müslümanlarla alay etmelerine ceza olarak Allah'ın onları rezil rüsva etmesi, başlarına dünyada ve ahirette belalar ve zilletler getirmesi olacaktır.

Birçok müfessirin “müşâkele” kavramıyla tefsir ettiği *وَاللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ* ayetinin⁴³ mealindeki ayeti,⁴³ Zemahşerî'nin müşâkele ile izah etmediği görülmektedir. Bu ayette Allah, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in evine gelen misafirlerin fazla oyalanmadan çıkıp gitmelerini istemektedir. Zira Hz. Peygamber (a.s.m.) edebinden dolayı evine gelmiş insanlara çıkın diyemekte, ne var ki onların uzun süre kalışından da rahatsızlık duymaktadır. Allah, edep abidesi Rasûlünün (a.s.m.) utanıp söyleyemediği bir durumu bizzat kendisi duyurmaktadır. Müfessirler, Allah için zaten muhal olan bir duygusal durumun nefyedilmesinin zahiri anlamında kullanılmasının uygun olmayacağını düşünerek ikinci “istihyâ”nın müşâkele amaçlı zikredildiğini ifade etmişlerdir.

Zemahşerî ise, ayette kastedilen mananın ibare üzerinde bir takdirle anlaşılacağını düşünmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in utanmasına sebep olan konu onları evinden “çıkarmak”tır. İbarede muzâf (tamlanan) olarak kullanılan “çıkarmak” kelimesi hafzedilmiştir. Bu takdire göre Allah'ın “istihyâ” etmesi ile kastedilen onları çıkarmaktır. “Hayâ”, sahibinin bazı fiilleri terk etmesi anlamına da geldiği için⁴⁴ bu bağlamda “Allah istihyâ etmez” denilmiştir. Buna göre anlam; Allah, Hz. Peygamber'in utanmasından dolayı yapamadığı çıkarma fiilini terk edecek değildir şeklinde olacaktır.⁴⁵ Dolayısıyla bu ayette geçen “istihyâ” ile Allah'ın zatına yakışmayacak olan istihyânın nefyedilmesi söz konusu değildir. Maksat sahabenin sözü uzatmadan dışarı çıkarılmasından Allah'ın çekinmemesi ve terk etmemesi olmalıdır.

Zemahşerî'nin “istihyânın Allah hakkında muhaliyeti” bağlamında ele aldığı diğer ayet, Bakara sûresinde geçmektedir. *إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا* *بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا* ayetinde Kur'an, müşriklerin “Muhammed'in Rabbi sinekle temsil getirmekten hayâ etmez mi?” şeklindeki itirazlarına “Allah hayâ etmez” diyerek cevap vermektedir.⁴⁶ Bir önceki örnekte Allah'ın haya etmesini “terk etmek” anlamında değerlendiren Zemahşerî, bu ayetin tefsirinde “istihyâ” yı nahiv kuralları ile açıklamak yerine “muhassinât-ı kelamiye” den

⁴¹ Tevbe, 9/79.

⁴² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 285.

⁴³ Ahzab, 33/53.

⁴⁴ Râgıp el-İsfahâni, *Müfredât*, tah: SafvânAdnânDâvûdî, (Şam: Dâru'l-kalem, 1430/2009), 270.

⁴⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3: 538.

⁴⁶ Bakara, 2/26.

olan “mukabele, cevabın suale mutabakatı” kavramları ile açıklama yoluna gitmiştir.⁴⁷

Bazı araştırmacılar Zemahşerî'nin Keşşâf tefsirinde “müşâkele” çerçevesinde yorumlarda bulunduğunu ancak “müşâkele” kavramını kullanmadığını dile getirmektedirler.⁴⁸ Oysaki Zemahşerî, bu kavramı tefsirinde yeri geldikçe kullanmış ve bu kavram çerçevesinde tefsirde bulunmuştur.

Örnek olarak, *تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ* “sen benim nefsimde ne olduğunu bilirsin de ben senin nefsinde ne olduğunu bilemem”⁴⁹ ayetinde müşâkele sanatının bulunduğunu ifade etmiştir. Âyette geçen birinci “nefs” ile kalp kastedilmiş, ikinci “nefs” ise hakiki anlamında değil, müşâkele sanatı icabınca tekrar edilmiştir.⁵⁰

Bakara sûresinde geçen *صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً* “sıbgatellâh”⁵¹ (Allah'ın boyası) ile de Hıristiyanların yeni doğan çocukları vaftiz etmeleri anlamında müşâkele üslubunun kullanıldığını ifade etmiştir.⁵²

Sonuç

Arapların diğer milletlerle fetih ve ticaret gibi etkenlerle ihtilat etmesi ve bu milletlerin zamanla kitleler halinde İslam'a girmeleri ile başlayan dilsel etki-leşim erken dönemden itibaren Kur'an'da geçen bazı kelime ve terkiplerin Arap dili çerçevesinde açıklanması ihtiyacını doğurmuştur. Kur'an'ın ve dolayısıyla İslam dininin korunması kaygısı ile girişilen filolojik çalışmalar, nahiv ve belâgatın bir bilim dalı olarak ortaya çıkmasında ve zaman içerisinde hasıl olan tefsir sorunları karşısında da yeni izah çabalarının sistemleşmesinde önemli bir faktör olmuştur. Sahabe döneminin sorun etmediği ancak zamanla anlaşılması “müskil” bir hal alan bu konulardan birisi de, Allah için kullanılması ilk bakışta hoş görülmemeyen bazı ifadelerin Kur'an'da yer almasıdır. Ayetlerde Allah'a izafe edilen “tuzak, hile, utanma, aldatma vs.” ifadeler müfessirler tarafından erken dönemden itibaren tefsire konu olmuştur. Değişik kavramlarla izah edilen bu kullanımların Arap dilinde mevcut bulunan

⁴⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 117.

⁴⁸ Güllüce, “*Kur'an-ı Kerim'de Allah'a Müşâkele Yoluyla İsnad Edilen İfadelerin Değerlendirilmesi*”, 46; Yılmaz, *Kur'an'da Müşâkele Sanatı*, 26. İki araştırmacı da “Mâverdî, Zemahşerî, İbni Cevzî, Kurtubî, İbni Kesir, Taberî, Beğavî gibi bazı müfessirler, müşâkele tabiri yerine, mükabele, mücavede, müzavece, ıstrad, cevap gibi tabirler kullanmışlar.” şeklinde genel bir değerlendirilmede bulunmuşlardır.

⁴⁹ Mâide, 5/116.

⁵⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 679.

⁵¹ Bakara, 2/138.

⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 195.

bir söz sanatı olduğu ve Kur'ân'da da yerini aldığı bilinmekle birlikte bu sanatı belli bir kavram çerçevesinde tefsirinde kullanan Zemahşerî'dir. Zemahşerî "el-Keşşâf" tefsirinde ilk bakışta Allah için kullanılması uygun görülmeyen bu ifadeleri "Müşâkele üslubu" ile izah etmiş ve bu üslubun kendisinden sonra gelen müfessirler tarafından da tefsirde kullanılmasında öncülük etmiştir. Ancak görüldüğü kadarıyla Zemahşerî, "müşâkele" kavramını benzer ifadelerin tamamında kullanma konusunda ısrarcı olmamıştır. Aynı olguyu mukabele, mutabaka, istiare gibi kavramlarla da tefsir eden Zemahşerî'nin "müşâkele" kavramında esnek davranması bazı çağdaş araştırmacılara onun bu kavramı hiç kullanmadığı kanaatini vermiştir.

Kaynakça

- Ateş, Avnullah Enes. "Bir Tercüme Problemi Olarak Kur'an'da Müşâkele Üslubu". *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 16/31 (Bahar 2017): 109-128.
- "Keşşâf'ta Temrîz Siygalarının Kullanımı". *The Journal of Academic Social Science Studies*. 62 (Kış, 2017): 229-244.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. Sahîhu'l-Buhârî. Beyrut: Dâru'lbnKesîr, 2002.
- Güllüce, Veysel. "Kur'an-ı Kerim'de Allah'a Müşâkele Yoluyla İsnad Edilen İfadelerin Değerlendirilmesi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 25 (2006): 41-62.
- Halil b. Ahmed, Ebu Abdirrahman el-Ferâhidî. *Kitabu'l-ayn*. tahk.: Mehdî el-Mahzûmî. Beyrut: Daru ihyai't-türasi'l-Arabi, ts.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İmâduddîn. *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm*. tah: Sâmi b. Muhammed es-Selâme. Beyrut: DâruTaybe, 1999.
- İbniManzur, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem. *Lisanu'l-Arabi'l-Muhit*. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1994.
- İbrâhim, Bâsim Muhammed. "Belâgatü'l-müşâkelefi'l-Kurâni'l-Kerîm", *Mecelletu'l-feth*, 32 (2008).
- İsfahâni, Râgıp. *Müfredât*. tah: Safvân Adnân Dâvûdî. Şam: Dâru'l-kalem, 1430/2009.
- Karagöz, İsmail. "Kur'ân'da Nisyan Kavramı". *Diyanet İlmi Dergi*. 33/3 (1997): 49-58.
- Kazvîni, Ebû'l-Meali Celaledin el Hatîb. *el-İzâh fî Ullûmi'l-Belağa: el-Meânî ve'l-Beyânve'l-Bedi'*. Beyrut: Dâru'lhyai'l-Ulum, 1998.
- Kınar, Kadir. "Edebiyatta Tersinme/Üslûbu't-Tehekküm Sanatının Arap Dili Ve Edebiyatında Bazı Örnekleri". *Bilimname*. 30/1 (2016): 9-26.
- Marulcu, Hasan Tevfik. "Kur'ân'da Edebî Bir Üslup Olarak Tehekküm Ve Müşâkele – Kelâm Açısından Bir Değerlendirme". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 29 (2017): 327-338.
- Maturidi, İmam Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud. *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*. haz. MücdiBâsellum. Beyrut: Daru'l-kutubi'l-ilmiiyye, 2005.
- Murtaza, Şerif. *Emâlî*. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 2004.
- Sibeveyhî, Ebu Bişr 'Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitâb*. nşr. Abdüsselam Harun. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1982.
- Tahiru'l-Mevlevî. *Edebiyat Lügati*. İstanbul: Enderun Kitapevi, 1994.

- Tan, Tuncay. *Kur'an-ı Kerim'de İstihza Kavramının Semantik Analizi*. (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2007).
- Yerinde, Adem. "Dil ve Belâgat Yönünden Ebüssuûd Efendi'nin Tefsiri İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm -Müşâkele Sanatı Örneğinde-". *Usûl İslam Araştırmaları*. 26 (Temmuz-Aralık 2016): 337-363.
- Zebîdî, Muhibbuddin Ebi Feyyaz es -Seyyid Muhammed Murteza el -Haseni'l-Vâsi-tiyyi. *Tâcu'l-Arûs min cevâhiri'l-kâmus*. Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1994.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-akâvîl fi vucûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2003.